

Алла ЗИМУЛЬДІНОВА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
та методики початкового навчання;

Галина ФІЛЬ,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін
та методики їх викладання у початковій школі
(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Діалог як форма усного мовлення учнів початкових класів

УДК 373.3:81'322.6

Мовлення супроводжує всі види діяльності дітей молодшого шкільного віку, оскільки виконує пізнавальну, комунікативну, регулятивну та планувальну функції у грі та навчанні.

Діалогічне мовлення, на думку мовознавців, має свої лінгвістично-типологічні особливості. У мовознавчій науці питання діалогічного мовлення досліджувалося низкою учених (Г.Барінова, Т.Винокур, Н.Володіна, Т.Дученко, Н.Шведова, Л.Щерба). Скажімо, Л.Щерба розкриває поняття "діалогічне мовлення", яке за стилем є розмовним і складається із взаємних реакцій двох індивідів, що спілкуються, визначається ситуацією чи висловлюванням співрозмовника. "Діалог – це, по суті, ланцюг реплік" [20, 115].

На думку Т.Винокура, діалог можна визначити як особливу функціонально-стилістичну форму мовленнєвого спілкування, якій притаманні наявність двох або декількох учасників, що обмінюються думками; більш-менш швидкий темп, коли кожен компонент її є реплікою; помірна лаконічність реплік. Для усного мовлення характерні: стислість і простота побудови речень, безсполучникові зв'язки, емоційна безпосередність, інтонаційна і образна виразність викладу, насиченість прислів'ями і приказками [6, 46].

За словами Л.Регуша, в діалогічному спілкуванні важлива роль належить немовленнєвим емоційно-експресивним компонентам [16, 87].

Психологи розглядають мовлення як процес (М.Жинкін) і як діяльність (О.Леонтьєв), як вид специфічної діяльності людини, що забезпечує спілкування (Л.Виготський, О.Лурія, О.Люблінська). У психолого-педагогічній літературі останніх років (О.Свириденко, Т.Пироженко) переноситься центр ваги з методики розвитку мовлення на проблему формування мовленнєвого спілкування, що дає змогу навчити дітей на основі певної комунікативної ситуації. На їхню думку, розвивати мовленнєве спілкування як діяльність означає засвоїти технологію такого навчання, в якому постійно присутнє звертання дійових осіб одне до одного.

Дидактико-методичний підхід розкриває роль діалогічного мовлення у вирішенні завдань різнобічного розвитку особистості учня (М.Вашуленко, Л.Варзацька, Т.Ладженська, А.Зимильдінова). У методиці навчання рідної мови аналізується процес формування мовленнє-

вих умінь та навичок дітей (Т.Ладженська, М.Львов, Л.Варзацька, А.Зимильдінова).

У Державному стандарті початкової загальної освіти з освітніх галузей розроблено нові підходи до вивчення української мови як рідної в загальноосвітній школі [1, 3]. Ці підходи ґрунтуються на комунікативно-діяльнісному характері навчання мови й мовлення (М.Вашуленко, Л.Варзацька, І.Гудзик), який об'єднує в собі мовленнєвий, мовний, соціокультурний і діяльнісний аспекти [1; 8; 17].

Дослідники вважають, що рідна мова й мовлення саме і є тим підґрунтям, на якому можна формувати мовленнєві уміння дитини, готувати її до життя, навчити висловлювати думку в невимушеній формі, тобто оволодіти мовленням в усьому багатстві мовних засобів (М.Вашуленко, О.Савченко).

У теоретичній і практичній дидактиці важливим завданням вважається формування діалогічного мовлення на основі тексту. Незважаючи на те, що проблемі навчання діалогічного мовлення в теорії приділяється багато уваги, все ж його методичні аспекти, як і прикладна технологія розвитку діалогу, залишаються недостатньо розкритими.

Питання методики навчання діалогічного мовлення досліджувалося такими вченими, як Е.Пелихата, В.Скалкін, А.Зимильдінова та ін. [8; 13; 18].

Аналіз педагогічного досвіду, який ми вивчали в загальноосвітніх школах Львівської області, засвідчив, що вчителі недостатньо орієнтуються у формуванні вмінь та навичок діалогічного мовлення на основі тексту. Вони мотивують це відсутністю методичних посібників, рекомендацій, оскільки на сьогодні вони є застарілими.

Спостереження за діалогічним мовленням учнів на уроках української мови в 2–4 класах загальноосвітніх шкіл Львівського регіону, проведення педагогічного експерименту в трьох його формах – констатувальному, навчальному та підсумковому – засвідчило спонтанний (стихийний) рівень володіння учнів уміннями діалогічного мовлення.

Як засвідчують анкетування вчителів шкіл Львівської області, бесіди з ними, аналіз учнівських відповідей на уроках української мови, у практиці роботи вчителів переважає навчання граматики мови, а спілкуванню належить другорядне місце. Вчителі відзначали в анкетах, що вони проводять з учнями бесіди, однак переважно репродуктивного змісту. Вони відчувають складності у проведенні діалогу як вправління, оскільки відсутня навчально-методична література з цього питання.

Результати констатувального зрізу показали, що 18% учнів мають високий рівень володіння умінням правильно створити діалог за зразком чи самостійно, 35% респондентів володіє достатнім рівнем, однак 47% дітей знаходяться на середньому і низькому рівнях опанування діалогічними уміннями, спрямованими на побудову діалогів різних типів. А як свідчать дослідження методистів (Т.Ладиженська, М.Львов), саме в діалозі формується монолог.

Залежно від характеру і змісту спілкування, комунікативних особливостей співрозмовників розрізняють діалогічне і монологічне мовлення.

Діалогічна форма усного мовлення є найбільш поширеною і провідною його формою. Вона завжди здійснюється як певна діяльність двох осіб: тієї, яка говорить (мовець), і тієї, яка слухає (слухач, або реципієнт). Та, яка говорить у цей час, — це активна, та, яка слухає, — пасивна сторона. Кожна особа, що веде розмову, виступає то як активна сторона (мовець), то як пасивна (слухач). Проте цей поділ сторін на "активну" і "пасивну" має відносне значення. Мовець виступає як активний у спілкуванні, бо він виражає в мовленнєвій формі свої думки, передає їх слухачеві і впливає на нього. Слухач є, звичайно, пасивним, тобто таким, що сприймає. Але в процесі мовленнєвого спілкування співрозмовники постійно міняються ролями: один говорить, другий слухає, потім другий говорить, а перший слухає, під час жвавої розмови кожний з них майже одночасно і слухає, і говорить. Крім того, слухання і сприймання мовлення іншого не є пасивним процесом, а таким, що вимагає від слухача значної активності. Вона полягає у складному процесі аналізу й синтезу різноманітних, структурно оформлених комплексів мовних звуків та їх ознак. Щоб здійснити цей аналіз і синтез, необхідно схопити точне значення слова у складі висловленої в реченні думки [15, 342].

У педагогічному словнику подається таке визначення поняття "діалогічне мовлення": "це форма мовлення, при якій відбувається безпосередній обмін висловлюваннями між двома чи декількома особами" [7].

У лінгвістичних словниках зазначається, що "діалогічне мовлення — мовлення у формі бесіди, розмова, в якій бере участь не менше двох осіб" [10, 51]; "діалог — одна з форм мовлення, під час якої кожне висловлювання адресується співрозмовнику" [2, 132].

Енциклопедія "Українська мова" дає ширше визначення: "діалог — одна з двох типологічних форм мовлення; така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а сам комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлювання (репліки) одного, мовець і слухач увесь час міняються ролями".

В.Скалкін розглядає діалогічне мовлення "як об'єднане ситуативно тематичною спільністю і комунікативними мотивами поєднання усних висловлювань, що послідовно утворені двома і більше співрозмовниками в безпосередньому акті спілкування". Діалогізування, на його думку, це процес мовленнєвої взаємодії, що передбачає обмін репліками, які не досягають обсягу монологічних висловлювань. Діалог — це як сам процес діалогізування, так і його результат — текст [19, 6].

Учений визначає діалог як комунікативний акт, у якому має місце зміна ролей того, хто говорить, і того, хто слухає.

Він відбувається в певній ситуації спілкування, включає в себе обстановку, в якій плине розмова, відносини між мовцями, мовленнєве спілкування (репліку), процес діалогізування [18, 37].

Діалогічне мовлення не планують, а спрямованість і результати визначаються певною мірою окремими висловлюваннями і репліками учасників, їхніми взаємними зауваженнями і побажаннями.

Отже, під діалогічним мовленням будемо розуміти комунікативний акт, у якому має місце зміна ролей мовця і слухача. Він відбувається в певній ситуації спілкування і є її продуктом. Ситуація спілкування охоплює обстановку, в якій відбувається розмова, стосунки між співрозмовниками, мовленнєве спонукування і процес діалогізування.

Дослідники (М.Дем'яненко, С.Кисла, К.Лазаренко, Н.Мініна) виокремлюють такі типи діалогів: мовленнєві штампи; звертання із запитаннями та швидку реакцію на нього; розпитування; реплікування (вміння своєчасно та влучно використовувати потрібні репліки). Це може бути повідомлення, зустрічне повідомлення, повідомлення-ствердження, повідомлення-заперечення, повідомлення — стимул до дії. На думку А.Валлона, діалог, діалогічність — суттєва характеристика життя людей; діалог (як розмова, обмін думками) як форма і спосіб існування входить у життя дитини задовго до оволодіння нею мовою. Він зазначає, що догляд дорослого за дитиною, по суті своїй, уже є діалогом [4].

М.Бахтін вважає, що людська психіка за способом породження і функціонування наскрізь діалогічна, більше того — поліфонічна, "різноголоса" [3, 45].

Отож учасники діалогу послідовно стають то мовцем, то слухачем, а розуміння того, що несе активна відповідь, не завершує фрагмент спілкування, а пов'язує окремі його ланки. Розуміння йде вслід за слуханням, передусе говорінню. Мовець з самого початку чекає від слухача відповіді і активного розуміння. Ця розгорнута схема є загальним описом мовленнєвого діалогу або, навпаки, конкретний приклад обговорення будь-якого питання, що відбувається відповідно до діалогічної форми розмови, бесіди двох людей. У реальному житті окремі епізоди спілкування можуть бути змінені, адресат стає адресантом.

С.Рубінштейн, наголошуючи на важливості розуміння співрозмовника у процесі діалогу, зазначав: "Мовне спілкування формує свідомість дитини не просто засобами мови, а за умови розуміння іншою людиною. Розуміння висловлювання у спілкуванні є процесом, що здійснюється між людьми під час усного процесу спілкування" [17, 67].

В.Скалкін, розглядаючи систему психологічних взаємозв'язків у діалогічному мовленні, визначає вплив на його зміст і характер таких психологічних чинників, як процес сприйняття мовлення співрозмовника і орієнтування в ситуації, формування змістової сторони висловлювання, мовного оформлення думки і сприйняття (декодування) реплік партнера у спілкуванні [19, 98].

Науковці розглядають різні класифікації діалогу. Так, В.Скалкін розробив систематизовану класифікацію діалогу: класифікував діалогічне мовлення на основі таких критеріїв:

- кількості учасників (діалог, трилог, полілог);
- соціально-комунікативної характеристики (соціальний контакт, ділова розмова, вільна розмова чи бесіда);

– співвідношення мовленнєвих мотивів співрозмовників (збалансований діалог, діалог-дискусія);
 – величини діалогічного тексту (діалогічна єдність – 2 репліки, мікродіалог – 3–5 реплік, середній діалог – 6–15 реплік, макродіалог);
 – ступеня підготовленості мовлення (підготовлене, спонтанне);
 – міри ситуативності (контекстуальний, ситуативний);
 – мотивації (внутрішньо і зовнішньо мотивований);
 такий, що викликає інтерес або не викликає) [19, 56].

У дослідженнях М.Ляховицького зазначається, що початкове висловлювання значною мірою зумовлюється особистістю співрозмовника, його ставленням до мовця, комунікативною спільністю партнерів, компетентністю у вирішенні питань, що обговорюються. Особистість співрозмовника впливає на того, хто розпочинає діалог, сприяє його перебудові у психофізичному відношенні, налаштовує на певний емоційний лад, що і запускає механізми смислово-інтонаційного рівня.

Психологи розглядають процес діалогу як складний психологічний акт, в якому основа формулювання висловлювань у співрозмовників неоднакова. Так, започатковуючи діалог, його перший учасник оцінює комунікативні можливості партнера, орієнтується в обстановці і на цій основі складає свою програму мовлення, актуалізує мовленнєвий намір і тему. Другий співрозмовник, сприйнявши мовленнєве повідомлення, аналізує його і вимовляє свою репліку. Отже, співрозмовник повинен повідомити інформацію, запросити її в партнера, привернути увагу до певного об'єкта чи події, висловити емоції і т. ін. Потрібно відзначити, що компоненти ситуації, в межах якої відбувається діалог, знаходяться в постійному русі, що веде за собою зміну стимулів протягом одного акту діалогічного спілкування.

Однією з особливостей діалогічного мовлення є його спонтанність, оскільки зміст розмови та її структура залежить від реплік співрозмовника. Спонтанний характер діалогічного висловлювання зумовлює використання кліше і розмовних формул. Швидкий темп і еліптичність не сприяють нормалізації синтаксису. Спонтанний характер мовлення виявляється, крім того, в паузах, зупинках, перебудові фрази, зміні структури діалогічної єдності. Діалогу властиві емоційність та експресивність, що виявляються найчастіше в образності, в широкому використанні невербальних засобів, розмовних форм, кліше.

Отже, під діалогом розуміємо розмову двох осіб на певну тему, близьку життєвому досвіду молодших школярів. З метою формування в учнів початкової школи діало-

гічних умінь доцільно використовувати теоретичні знання про діалог як форму усного мовлення дітей молодшого шкільного віку.

Література

1. *Державний стандарт початкової загальної освіти* // Початкова школа. – 2011. – № 7. – С. 1–17.
2. *Ахматова О. С. Словарь лингвистических терминов* / О. С. Ахматова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. *Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества* / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
4. *Валлон А. Психическое развитие ребенка* / А. Валлон. – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.
5. *Варзацька Л. О., Копосов П. Г. Рідна мова й мовлення. Опорні схеми та ігрові завдання в системі розвивального навчання для 2 класу загальноосвітніх шкіл* / Л. О. Варзацька, П. Г. Копосов. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 91 с.
6. *Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи* / Т. Г. Винокур. – М. : АН СССР, 1955. – 344 с.
7. *Гончаренко С. У. Український педагогічний словник* / С. У. Гончаренко. – К. : Освіта, 1997. – 367 с.
8. *Дубовик С. Г. Розвиток діалогічного мовлення школярів на уроках української мови* // Початкова школа. – 2002. – № 7. – С. 14–22.
9. *Зимульдінова А., Проць М. Сучасний урок української мови в початковій школі. Тексти лекцій* / А. Зимульдінова, М. Проць. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2007. – 70 с.
10. *Крафт Б. Общие и онтогенетические аспекты совместного планирования как одной из форм коммуникации* / Б. Крафт. – М. : АПН, 1987. – С. 51–54.
11. *Методика викладання української мови* / За ред. С. І. Дорошенка. – К. Вища школа, 1992. – 396 с.
12. *Педагогическое речеведение. Словарь-справочник* / Под ред. Т.А.Ладьженской. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
13. *Пелихата Е. Я. Навчання діалогічного мовлення* // Дивослово. – 1995. – № 3. – С. 29–32.
14. *Пелихата Е. Я. Навчання дітей діалогічного мовлення на ситуативній основі* // Початкова школа. – 1991. – № 10. – С. 17–19.
15. *Петрик О. М. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів* // Початкова школа. – 2008. – № 7. – С. 8–11.
16. *Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего* / Л. А. Регуш. – СПб. : Речь, 2003. – 352 с.
17. *Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Речь* / С. Л. Рубинштейн. – У 2 т. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 488 с.
18. *Сучасна українська мова* / За ред. І. І. Білодіда. – К. : Радянська школа, 1964. – С. 37–40.
19. *Скалкин В. Л. Обучение диалогической речи* / В. Л. Скалкин. – К. : Радянська школа, 1989. – 158 с.
20. *Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике* / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1958. – 115 с.

Зимульдінова А., Філь Г. Діалог як форма усного мовлення учнів початкових класів. У статті розглядається діалог, який виступає однією із форм усного мовлення учнів початкових класів. Розкривається сутність та зміст поняття "діалог", його роль у спілкуванні учасників розмови. Наводяться приклади використання діалогічного мовлення учнів початкових класів на уроках розвитку мовлення.

Ключові слова: мовлення, діалог, монолог, діяльність, педагогічне спілкування, урок, висловлювання, комунікативний акт.

Зимульдінова А., Філь Г. Диалог как форма устной речи учащихся начальных классов. В статье рассматривается диалог, который является одной из форм устной речи учащихся начальных классов. Раскрывается сущность и содержание понятия "диалог", его роль в общении участников разговора. Приводятся примеры использования диалогической речи учащихся начальных классов на уроках развития речи.

Ключевые слова: речь, диалог, монолог, деятельность, педагогическое общение, урок, высказывания, коммуникативный акт.

Zymuldinova A., Fil G. Dialogue as a form of speech primary school pupils. The article deals with dialogue that serves one of the forms of speech primary school pupils. The essence and the concept of "dialogue" and its role in communicating participants talk. The examples use dialogic speech primary school pupils in the classroom language development.

Key words: speech, dialogue, monologue, activities, teacher communication, lesson utterance, communicative act.